

משברים הלכתיים ומוֹדְעוֹת אידיאולוגית

חלק א: מבוא

1. משתמשי השפה ההלכתית אינם מודעים, בדרך כלל, למטען האידיאולוגי שנושאת שפתם. בהרצאתי אבקש לברר באלו תנאים, אם בכלל, עלולים משתמשי השפה לגלות מודעות למטענים אידיאולוגיים שמשמשים בשפתם.
2. בדבריי אעניק למונח "אידיאולוגיה", שהוא נושא הכנס הנוכחי, משמעות רחבה ביותר. לצורך הדיון, "אידיאולוגיה" אינה דווקא אסופת רעיונות ערכיים מגובשת לכדי משנה פילוסופית מובחנת. אידיאולוגיה היא בעיקר השקפת עולם, או תפיסת עולם, הקורעת בפני האדם חלון אל המציאות שדרכו הוא מפרשה.
3. כדי לדון בשאלת המודעות, נסתייע במודל המסביר כיצד נפסקת ההלכה. מודל זה יעזור לנו לברר עד כמה משמעותית היא תפיסת עולמו של הפוסק בתהליך פסיקת ההלכה. כמו כל מודל במדעי החברה והרוח, ודאי אין בו כדי למצות את נבכי המציאות הסבוכה. תכליתו של המודל שנציע להלן, לסייע לנו לפשט את הבעיה האמורה ולהתייחס אליה.

חלק ב: מודל פסיקת ההלכה: מציאות ודין

4. את מעשה הפסיקה ההלכתית ניתן לחלק לשני אלמנטים: בירור הדין התיאורטי ובירור המציאות הקונקרטי.
5. הדין התיאורטי לא רק קובע את הדין אלא גם מגדיר אילו נתונים מציאותיים צריכים להתברר על מנת שניתן יהיה להגיע אל הפסק. ואף על פי כן, אמפירית, שני התהליכים הללו — בירור הדין ובירור המציאות — אינם מתנהלים בהכרח בסדר מסוים ואף אינם מתנהלים בקצב אחיד; הם מתקיימים זה לצד זה, עד שהם נפגשים.
6. הפוסק מברר הן את הדין והן את המציאות והחיבור ביניהם יוצר את הפסק. לדוגמא, בירורו של הדין התיאורטי מעלה כי במציאות א הדין

הוא א₁; במציאות ב הדין הוא ב₁ וכן הלאה. אם המציאות הקונקרטיית היא על פי הבנת הפוסק א אז הדין הקונקרטי יהיה א₁.

7. ניתן ליטול מקרה פשוט כדי להדגים את המודל: כששואלים רב לכשרותה של סוכה — עליו מחד גיסא לעיין בספרות ההלכה הרלבנטית ולראות את הקריטריונים הקובעים כשרות סוכה. במשנת סוכה הראשונה נאמר: "סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה — פסולה" ועובדה זו מטילה על הפוסק להעריך את גובהה של הסוכה. כאשר הפוסק מודד את הסוכה הקונקרטיית ומוצא שגובהה 21 אמה, עליו לפוסלה מחמת הדין התיאורטי הנזכר לעיל.

חלק ג: תפיסת עולם עלולה להשפיע על שני המרכיבים הקובעים את הפסק

8. תפיסת עולמו של הפוסק משפיעה על האופן שבו מתפרשת ההלכה התיאורטית, האפרירית. שיטות הלימוד והפסיקה, וכמו כן ההחלטה מה נכלל בתוך הקאנון ההלכתי — הן נגזרות של תפיסת עולם מסוימת. ובנוסף, לא ניתן להתעלם מן הממד ההרמנויטי: הפרשנות הרי תלויה בדרכי החשיבה והניתוח האינדיווידואליים, המבוססות על השקפות הפרשן ומטות אותו להעדיף שיטה הגיונית אחת על פני זולתה. ובמילים אחרות: פוסקים שונים מבינים טקסטים זהים באופנים שונים.

9. תפיסת עולמו של הפוסק עלולה להשפיע גם על האופן בו מתפרשת המציאות. ברוב המקרים, ההלכה התיאורטית מגדירה כיצד להעריך את המציאות. אבל הגדרות אלו עצמן, כאמור לעיל, נתונות לפרשנות אישית של הפוסק. וכמובן, ישנם מקרים בהם ההלכה אינה מגדירה כיצד יש להעריך את המציאות והיא מטילה זאת על אנשי מקצוע, שגם להם תפיסות עולם שונות. כך הוא במקרה הידוע של הרופא הנשאל למצבו של החולה ביום הכיפורים וכך אולי גם לגבי שאלת החזרת שטחים בהלכה.

10. ישנם מקרים נוספים בהם אין הדרכה הלכתית כיצד להעריך את המציאות ועל הפוסק מוטל להעריך את המציאות באופן עצמאי. כך הוא לגבי השאלה: אם מותר להשתמש בתאי גזע עובריים לצרכי מחקר? ההלכה קובעת כי אסור לרצוח אדם; לגבי עובר, המקורות עמומים, אך יש שהבינו שאף עובר אסור להרוג. למיטב ידיעתי ההלכה

אינה מגדירה את ראשית החיים ולכן כדי להכריע בשאלה הנידונה, הפוסק חייב להסתמך על פרשנותו את המציאות הנגזרת מתפיסת עולמו: האם תא גזע עוברי נחשב לאדם, לעבר או שמא הוא "מים בעלמא"? אם תאי הגזע העובריים נחשבים כאדם הרי אסור לפגוע בהם, אם הם אינם נחשבים כאדם — המחקר מותר.

11. הערכת המציאות עלולה להיות עניין הנתון לפרשנות סובייקטיבית גם כאשר דנים בסוגיות פרוזאיות למדי. הטעם לכך הוא שלעתים על הפוסק מוטל לבחון את המציאות מתוך נקודת מבט רחבת הקשר ולהכריע בשאלות שאין עליהן תשובות חד משמעיות ואובייקטיביות. לדוגמא, בשאלות כשרות יש להעריך מהו "הפסד מרובה" במקרה הקונקרטי שאליו מתייחס הפוסק. בשאלות אחרות יש להכריע מהו "כבוד הבריות" בסיטואציה חברתית מסוימת.

חלק ד: תפיסות עולם שונות קובעות דיאלקטיים הלכתיים שונים

12. בפרפרזה על דברי הרב סלובייצ'ק: פוסק ההלכה אינו "איש ההלכה" שמשאת נפשו הנה "הקונסטרוקציה האידיאלית" אלא דווקא זה שמשאת נפשו היא "הריאליזציה של ההלכה". אין הפוסק "דומה במקצת למתמטיקאי", יושב בינו לבין עצמו ומשרטט מושגים תיאורטיים. אין הפוסק פועל בחלל ריק, אלא דווקא בתוך קהילה מסוימת המקיימת עמו דו-שיח. דוח שיח מנהלים בעזרת שפה ובמקרה זה בשפת ההלכה.

13. אדם ששואל את רבו כיצד לנהוג במקרה מסוים מצפה ממנו לתשובה המבוססת על תפיסת עולם מסוימת. אם השואל הוא אדם המושפע מן הקבלה, הוא יבקש, בדרך כלל, לשמוע פסיקה המושפעת מן הקבלה וסמליה. אם הוא מזרחי, הוא יבקש לשמוע הלכה המבוססת על הפסיקה הספרדית ועל כלליה ההלכתיים הייחודיים. אם הוא אורתודוקס מודרני, הוא יבקש לשמוע פסיקה המבוססת על תפיסת עולם אורתודוקסית-מודרנית. אם הוא חרדי, הוא לא יהיה מעוניין לשמוע את שפת בעלי ההלכה "המזרחניקים", ששפתם צורמת את אוזנו.

14. אלו המבקשים לשמוע פסק הלכה, מעוניינים שהפוסק יימנע, עד כמה שניתן, מלערב מה שנתפס על ידם כ"אידיאולוגיה זרה", או כאג'נדה

נסתרת ואישית שלא עולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה הגלומה באותו דיאלקט הלכתי שהם דוברים. במילים אחרות, דורשי הלכה מעוניינים שידברו אליהם בדיאלקט ההלכתי שלהם.

15. לעיל דיברנו על האופן הייחודי שבו מפרש הפוסק את הקולות הבוקעים מן הספרות ההלכתית ומן המציאות. עתה נבוא לדבר על האופן הייחודי שבו מְדַבֵּר הפוסק, שבדרך כלל קשור לאופן שבו הוא שומע. הרי האופן הייחודי שבו הפוסק שומע את קולות ההלכה והמציאות הוא זה שמכשיר אותו לשוחח בשפה הלכתית מסוימת, או ליתר דיוק, בדיאלקט הלכתי מסוים בסביבה נתונה.

16. סביבת עבודתו של הפוסק היא קהילה שיש בה הסכמה לא כתובה על תפיסת עולם מובחנת. קהילה זו מורכבת לפחות משני מעגלים: מהקהל הדורש לשמוע מן הפוסק דבר הלכה ומן הקבוצה המבקרת, כלומר פוסקים אחרים שקוראים ושומעים את פסקיו.

17. במשך שנים יוצר פוסק דיאלקט הלכתי המזוהה עמו. אין מדובר בשפה שונה לחלוטין מזו המדוברת על ידי פוסקי הלכה אחרים, אלא בדיאלקט המשתייך לשפת ההלכה. "ובתורתו יהגה יומם ולילה", פירושו לדברי האמורא רבא: "תורה דיליה", הווה אומר: הפוסק יוצר תורה שלו, דיאלקט משלו.

18. הסביבה המקיפה את הפוסק מבינה את הדיאלקט אותו מדבר הפוסק. שני התהליכים: תהליך יצירת הדיאלקט על ידי הפוסק ותהליך קבלתו על ידי הציבור משלימים האחד את השני.

19. הדיאלקט ההלכתי משתקף בלקסיקון שהפוסק יוצר. בלקסיקון זה, רשומות מילים — בלשון הבלשנים המדויקת יותר "לקסמות", כלומר ערכים מילונאיים — ולצידן משמע המילים, פירושן. כוונתי שהפוסק יוצר לעצמו, על פי תפיסת עולמו, מעין מילון ובו מפורטים מציאויות ודינן: במציאות א הדין הוא א₂; במציאות ב הדין הוא ב₂ וכן הלאה.

20. הדיאלקט ההלכתי מתאפיין לא רק בקיומן של לקסמות ייחודיות, אלא גם בתחביר המגדיר כיצד מתארגנות הלקסמות למבנים משמעותיים בדיאלקט ההלכתי. כללי התחביר המשמשים בדיאלקט יוצרים הבחנה בין מניפולציה תקינה למניפולציה שאינה תקינה. הם מגדירים כיצד

ניתן להשתמש בלקסמות ההלכתיות. לשון אחרת: כללי ההלכה קובעים כיצד פועלת ההלכה.

חלק ה: גבולות הדיאלקט ההלכתי

21. אוצר המילים של הדיאלקט וכללי התחביר שלו קובעים את הגבול המפריד בין הלכה למה שאינו הלכה. מילה שאינה כלולה באוצר המילים או שימוש בכלל תחבירי שאינו כלול בדקדוק של הדיאלקט מביעים מרכיב חוץ הלכתי ובלתי לגיטימי.

22. כשם שאין מילים שהן אינן תקינות באופן אימננטי וכשם שאין כללי תחביר שהם אינם לגיטימיים באופן אינהרנטי, כך אין כללי הלכה או גופי הלכה שהם אינם תקינים באופן אימננטי. גבולות הדיאלקט ההלכתי נקבעים על פי מידת הגמישות שהסביבה ההלכתית מאפשרת להם.

23. מכיוון שגבולות ההלכה אינם מסומנים מראש, אפשר ששני דיאלקטים הלכתיים יהיו שונים עד מאוד זה מזה. וכשם שמבחינה בלשנית קשה להבחין מתי דיאלקט מגלה שונות שכזו שמוציאה אותו מכלל השפה, כך קשה לקבוע מתי דיאלקט מסוים יוצא מכלל השתייכות לשפה ההלכתית.

24. בסביבת עבודתו של הפוסק מצפים לכך שהוא ישתמש בדיאלקט ההלכתי הייחודי שאותו הם מבינים. כל עוד שהאידיאולוגיה שהפוסק מושפע ממנה מקובלת בסביבתו כנורמטיבית, נתפסת בה כהלכתית ומנוסחת בדיאלקט ההלכתי המשמש אותה — היא מתקבלת שמה.

חלק ו: משברים הלכתיים ומהפכות הלכתיות

25. במונחים קוניים, ניתן לכנות את מה שתיארנו עד כה: המהלך "התקין" של ההלכה. כאשר ההלכה "תקינה" הפוסק נותר בתוך התחום שמתיר לו הדיאלקט המסוים, המשמש אותו. אין צורך במילים זרות או בדקדוק זר.

26. לעתים מתפתח משבר הלכתי. משבר הלכתי הוא חוסר יכולת לנסח תשובה לבעיה הלכתית בדיאלקט הלכתי מסוים. כל המניפולציות

— האפשריות — בדרך האינדוקציה ובדרך האנלוגיה, ובכל דרך שהיא — אינן מצליחות לגזור את התשובה ההלכתית מתוך הקורפוס ההלכתי.

27. לפי המודל שתארנו לעיל, משבר הלכתי נובע מתפיסת עולם מסוימת של הפוסק. לדוגמא, יש שהפוסק מצא תשובה לשאלתו על ידי ניתוח מדוקדק הן של הקורפוס ההלכתי והן של המציאות, אך הוא חש שהתשובה שגויה. אי הנוחות נובעת מתפיסת עולם מגובשת, מאיזו אינטואיציה כללית המדריכה את הפוסק. בעניין מסחרי מסוים, כתב פוסק גדול, הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ב, סימן סב):

... ודאי היתר ברור קשה לומר בזה. אבל אם נאסור הרי לא ישמעו לנו כי יתבטל הרבה עניני מסחר. ונוגע לחיי נפש של הרבה מישראל, מוכרחין לחפש טעמים להיתר.

28. מה עושים פוסקים כאשר הדיאלקט ההלכתי הטבעי שלהם אינו מספק את התשובות ההלכתיות? הם עושים בדיוק מה שעושים דוברי השפה כאשר שפתם אינה מצליחה לבטא את אשר על ליבם. במקרה זה הפוסקים מחדירים יסודות זרים לתוך הדיאלקט ההלכתי.

29. בהתאם למודל שהצענו לעיל — שההלכה נקבעת הן על ידי בירור המציאות הקונקרטי והן על ידי בירור הדין התיאורטי — ברצוני להציע כי ישנן שתי דרכים שבהן פוסקים יכולים לנקוט כדי להתגבר על משברים הלכתיים: כנגד בירור המציאות הם יכולים להציע חידושים לקסיקאליים וכנגד בירור הדין הם יכולים להטמיע חידושים סינטקטיים. תהליך זה, שבו חודרת אידיאולוגיה זרה אל תוך הדיאלקט ההלכתי, עלולה לעורר מודעות למניעים אידיאולוגיים.

חלק ז: חידושים לקסיקאליים בדיאלקט ההלכתי

30. חידוש לקסיקאלי בא לעולם כאשר הפוסק מציע כי משמעותה של לקסמה מסוימת בדיאלקט ההלכתי אינה מתאימה למשמעותה של אותה לקסמה במציאות. כלומר, כאשר הפוסק טוען כי אין לִישׁם את הדין התיאורטי לגבי המציאות הקונקרטי המדוברת, מפני שהדין התיאורטי מתייחס למקרה שונה מזה המתגלם במציאות. ניתן שתי דוגמאות בסדר כרונולוגי הפוך.

31. בהרצאה מרתקת שנישאה לפני מספר שנים, נימק הרב יעקב אריאל מדוע למרות האיסור המצוי במקורות ההלכתיים — חובה בימינו ללמד אשה תורה. בהתייחסו אל דברי הרמב"ם בסוגיה זו טען הרב אריאל:

הוא מדבר על נשים שרובן "אינן רוצות להתלמד", כלומר, אינן רוכשות השכלה מכל סוג שהוא ... האם הרמב"ם התכוון לומר שדעתן של נשים ענייה במהותה, או שהמציאות היא שרוב הנשים כך עושות? ... בימינו ... בתקופה שאשה רוכשת השכלה ומקצוע ... [ש]הסכנות שראו אבותינו בלימוד תורה לנשים, יכולות להיעלם ...

הוזה אומר: האשה שהמקורות ההלכתיים הקלאסיים מתייחסים אליה איננה האשה של ימינו. לפיכך, ההלכה האוסרת ללמד תורה לנשים אינה חלה על נשים בימינו.

32. דוגמא מתקופת התנאים לחידוש לקסיקאלי הוא הפרוזבול. המשנה מספרת לנו: 'פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברים על מה שכתוב בתורה — "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" — התקין הלל פרוזבול'.

אני מציע לקרוא משנה זו כך: המשבר החברתי-הלכתי הביא את הלל להעריך מחדש את המציאות של ימיו ולטעון שהמערכת ההלכתית התיאורטית של שמיטת כספים אינה מתייחסת למציאות הקונקרטיה שהוא הכיר. בימיו הרי נמנעו אנשים מלהלוות זה את זה ולפיכך הקונסטלציה החברתית האידיאלית שאליה התייחסה התורה לא התקיימה עוד. המציאות של ימי הלל לא הייתה המציאות האידיאלית של התורה.

33. כאמור, בין פוסק לסביבת עבודתו מתנהלת מערכת סימביוטית. כמו שאין משמעות מרובה לקביעות בלתי פופולאריות של האקדמיה ללשון העברית, כך אין משמעות לפסק שהציבור אינו מקבל. לפיכך, פוסק רציונאלי הפועל בעיתות משבר, ומעוניין להציג חידוש הלכתי, יפעל באופן שישכנע את קבוצת הייחוס שלו. כאשר מטמיעים שינוי

לקסיקאלי, ההשפעה על ההלכה היא מקומית בלבד, שכן היא נוגעת אך ורק למקרה המסוים שעולה על הפרק; לכן אפשר שהיא לא תעורר אנטגוניזם חריף והיא תתקבל על דעת הציבור.

חלק ח: חידוש סינטקטי בדיאלקט ההלכתי

34. חידוש סינטקטי, כלומר חידוש תחבירי בהלכה, פירושו אימוצם של כללי הלכה מחודשים המאפשרים תמרון של הקאנון ההלכתי. לדוגמא, אימוץ כללי הכרעה הלכתיים, כגון: "הלכה כבית הלל", "הלכה כמרן", "ספק דרבנן לקולא", "הלכה כדברי המיקל באבל", "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה", "אין הולכים בממון אחר הרוב", "פוק חזי מה עמא דבר".

35. השיטה הסינטקטית מנצלת את העובדה שהכללים החדשים שהיא מאמצת בעצם כבר נמצאים בשפת ההלכה הכללית ועתה רק מסגלים אותם לדיאלקט הספציפי בו הפוסק וקהילתו מדברים. יתרון נוסף נעוץ בעובדה שכללי הלכה הנם לכאורה ניטראליים ביחס לבעיה הספציפית העומדת על הפרק. בנוסף, מעטים הם האנשים שמבחינים בשינויים סינטקטיים בשפה. לכן ישנה אפשרות סבירה שהשינוי יוטמע בתוך הדיאלקט ההלכתי.

מכל מקום, מובן כי גם כאשר פוסק בוחר באופציה זו, קורא רגיש עדיין עלול לקלוט את הממד האידיאולוגי המקופל בפסיקה החדשה. כמו דובר עברית רגיש המסוגל להצביע על השפעותיה התחביריות והדקדוקיות של השפה האנגלית על העברית העכשווית — כך קורא רגיש, המודע למצבה של ההלכה קודם למהפכה — מסוגל לחשוף את הממד האידיאולוגי הטמון בפסיקה ההלכתית החדשה.

36. דוגמא לאימוצם של כללי הלכה מחודשים המאפשרים מניפולציות בקאנון ההלכתי מצויה במשנתו של הרב עובדיה יוסף. כשהחל הרב עובדיה במפעלו האדיר הוא מצא הלכה המשקפת מגמות מחמירות בנות מאות שנים. הרב עובדיה שביקש לאחוז בגישת בית הלל, החליט שעליו להסיג את כיוון התפתחותה של ההלכה אחור — שם מצויה הלכה מקילה בהרבה.

במספר הזדמנויות הצהיר על האידיאולוגיה המקלה שלו, אולם השיטה שנקט על מנת להשיג את מטרתו זו הייתה משפטית בעיקרה. שני כללים תמימים למראה אפשרו לרב עובדיה לפתוח את הדיון ההלכתי בסוגיות שבתפיסה המקובלת הדיון בהן כבר נסגר ממזמן. שני הכללים המזוהים עם משנתו — "הלכה כמרן השולחן ערוך" מזה ו"ספק ספיקא לקולא" מזה — שירתו אותו במשימה זו. הם אפשרו לו לפתוח לדיון מחודש, שאלות שלדעת רוב הפוסקים כבר נסגרו לפני עידנים. את מעשהו ניתן לדמות להחייאת רבדים עתיקים והחדרתם לתוך השפה העכשווית. למראית עין הרב לא יצר שפה הלכתית חדשה, כי אם רק החיה כללי תחביר ודקדוק שהיו מוכמנים ומזומנים בתוך ההלכה.

חלק ט: קריטריון למידת התקבלותה של מהפכה הלכתית

37. לפני סיום, אומר משהו על מידת התקבלותן של מהפכות הלכתיות. כפי שהסברנו לעיל, החידושים התמימים למשמע אוזן — שהפוסק מחדיר לדיאלקט ההלכתי — טומנים בחובם אידיאולוגיה זרה.

38. מהפכות הלכתיות מתרחשות לאורך זמן, וטבעי שתתקיימנה תקופות דמדומים, בהן שינוי הדיאלקט — לקסיקאלי או סינטקטי — טרם מתבסס בשפה ההלכתית. מתי ניתן להצביע על התקבלותה של האידיאולוגיה המוטמנת, ואם תרצו: החתרנית?

39. דומני כי התשובה לשאלה זו היא: כאשר הדיאלקט ההלכתי המחודש הופנם בסביבה הלכתית מסוימת. כאשר אפשר לשער שהפוסקים שבאים לאחר הפוסק המחדש הנם חסרי מודעות לחידוש האידיאולוגי המקופל בטיעון ההלכתי שבו הם עושים שימוש — אז נוכל לומר שהפוסק המחדש הצליח להטמיע את החידוש האידיאולוגי.

40. סוסו הטרויאני התמים למראה של הרב עובדיה — בדמות הכללים "הלכה כמרן" ו"ספק ספיקא לקולא" — דוהר לו. פוסקים שיכניסו אותו לבית מדרשם, יעשו זאת מתוך שכנוע באמיתת הכלל ההלכתי ולא דווקא מתוך הזדהות עם מניעיו האידיאולוגיים של הרב עובדיה. ספק רב אם הם בכלל יהיו מודעים ליסודות האידיאולוגיים החבויים פנימה בתוך הכלל. במעשיהם יעידו הם על הצלחתה של המהפכה שהנהיג הרב עובדיה; מהפכה שתכליתה מיתון הזרמים הקיצוניים

שהשתלטו על ההלכה והביאו למשבר העמוק בו מצויה ההלכה המודרנית.

41. לסיכום: תפיסות עולם משפיעות על האופן שבו משוחחות חברות הלכתיות בשפת ההלכה. משבר הלכתי נוצר כאשר לא ניתן לנסח תשובה לבעיה הלכתית בשפה ההלכתית. משברים הלכתיים מניעים תהליכים מהפכניים אשר גורמים לשינויים בשפה ההלכתית. שינויים אלו עלולים ליצור מודעות למניעים אידיאולוגיים. מודעות זו מתקיימת בשלבי הדמדומים, בשעה שהשפה ההלכתית נמצאת בתהליכי שינוי והיא מסתיימת כאשר המהפכה הוכתרה בהצלחה.